BİBLİYOGRAFYA :

Menûçihrî, *Dîvân-ı Ḥakîm Ebü'n-Necm Aḥmed Menûçihrî Dâmeġānî* (trc. ve nşr. A. de Biberstein Kazimirski), Paris 1886, s. 86-93; Râdûyânî, *Tercümânü'l-belâġa* (nşr. Ahmed Ateş), İstanbul 1949, s. 86, 88-90; Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Maḳāle* (nşr. Muhammed Kazvînî), Tahran 1348 hş., s. 20, 37, 55; Avfî, *Teẕkire-i Lübâbü'l-elbâb* (nşr. Muhammed Abbâsî), Tahran 1361 hş., II, 29-32, 69; Şems-i Kays, *el-Muʿcem fî meʿâyîri eşʿâri'l-ʿAcem* (nşr. Muhammed b. Abdülvehhâb Kazvînî), Tahran 1314 hş., tür.yer.; Devletşah, *Teẕkiretü'ş-şuʿarâ'* (nşr. Muhammed Abbâsî), Tahran 1337 hş., s. 50, 54; Alî Şîr Nevâî, *Teẕkire-i Mecâlisü'n-nefâ'is* (trc. Hakîm Şah Kazvînî – M. Fahrî-yi Herâtî, nşr. Ali Asgar Hikmet), Tahran 1363 hş., s. 341-342; Emîn-i Ahmed-i Râzî, *Teẕkire-i Heft İḳlîm* (nşr. Seyyid Muhammed Rızâ Tâhirî), Tahran 1378 hş., II, 575-578; Lutf Ali Beg, *Âteşkede-i Âẕer* (nşr. Ca'fer-i Şehîdî), Tahran 1337 hş., s. 311-315; Rızâ Kulı Han Hidâyet, *Mecmaʿu'l-fuṣaḥâ'* (nşr. Müzâhir Musaffâ), Tahran 1382 hş., II/1, s. 1303-1352; Müzâhir Musaffâ, *Pâsdârân-ı Süḫan,* Tahran 1335 hş., I, 92-158; Safâ, *Edebiyyât,* I, 559-567; II, 335-336, 338, 350, 365, 368; H. Ethé, *Târîḫ-i Edebiyyât-ı Fârsî* (trc. Rızâzâde Şafak), Tahran 1337 hş., s. 33, 35, 69; Mevlevî M. Muzaffer Hüseyin Sabâ, *Teẕkire-i Rûz-i Rûşen* (nşr. M. Hüseyin Rüknzâde-i Âdemiyyet), Tahran 1343 hş., s. 575-579; M. Debîr-i Siyâkī, *Genc-i Bâzyâfte,* Tahran 2535 şş., s. 121-131; M. Nûrî Osman, *Vâjenâme-i bes-Âmedî-i ʿUnṣurî,* Moskva 1970; Cihântâb, "ʿUnṣurî-yi Belḫî", *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 1381 hş., II, 721-725; C. A. Storey, *Persian Literature: A Bio-bibliographical Survey, Poetry of the Pre-Mongol Period* (nşr. Fr. de Blois), London 2004, s. 201-206; M. Nazif Şahinoğlu, "Unsurî", *İA,* XIII, 41-49; Cl. Huart – [M. Nazif Şahinoğlu], "Vâmık ve Azrâ", *a.e.,* XIII, 191-194; J. T. P. de Bruijn, "ʿUnṣurī", *El²* (İng.), X, 869-870.

MEHMET ATALAY

UNSURÜ'l-MEÂLÎ

(bk. KEYKÂVUS b. İSKENDER).

UNUTMA

(bk. NİSYAN).

UNVAN
(العنوان)

Bir kimsenin temsil ettiği makam veya göreviyle ilgili olarak anıldığı ad ya da sıfat, hükümdarlık alâmeti.

Sözlükte "kitap, mektup ve yazı başlığı" anlamındaki **unvân** kelimesi Türkçe'de "bir kimsenin memuriyet rütbesini ve görevini belirten söz, lakap" demektir. **Lakab** ise "bir kimseye sonradan takılan ikinci ad, şeref pâyesi, halife ve sultanların hâkimiyet alâmeti" anlamlarına gelir. Unvan ve lakabın Türkçe'de çoğu zaman eş anlamlı gibi kullanıldığı görülmektedir. Terim olarak unvan halife ve hükümdarların, vezirlerin, eyalet valilerinin, başkumandanların, ulemânın ve resmî görevlilerin sıfat ve lakaplarını ifade eder. Özellikle devletler arası diplomatik yazışmalarda halife ve hükümdarların lakap ve unvanlarının zikredilmesine özen gösterilirdi. Devletin çeşitli kademelerinde görev yapan memurlara hiyerarşik durumlarını belirten unvan ve lakaplar verilmesi bürokratik bir gelenek halini almıştır.

Unvan veya lakap kullanılması Türkler, Araplar ve İranlılar'da çok eski bir gelenektir. İslâm öncesi Türk devletlerinde hükümdarların "tanhu, kağan, alpagut, tarhan (tarkan), kan, han, bilge, külterkin, erkin, ulug-erkin, ilteber, idikut, ilig, kadır, sagun, tabgaç (tamgaç), tegin (tigin), tarım, terim, inak, inanç, inal"; hükümdar eşlerinin de "terken" ve "katun" unvanlarının olduğu bilinmektedir (Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* s. 255-257; Donuk, tür.yer.). İslâm öncesi Araplar'da kabile liderleri "melik, zü't-tâc" ve daha yaygın şekilde "şeyh" unvanlarını kullanmıştır. Ortaçağ İslâm tarihçileri ve coğrafyacıları Türk hükümdarlarının "hâkan", Moğollar'ın "pankan", Araplar'ın "melik", Soğdlar'ın "ihşîd", Üsrûşeneliler'in "afşin", Zencîler'in "cağbûne", Nûbeliler'in "kâbil", Çinliler'in "bağyûr", Deylemliler'in "cîl-i cîlân", Habeşliler'in "necâşî", Hindliler'in "yelhevâ", Mısırlılar'ın "firavun", Suriyeliler'in "nîmrûz", Rumlar'ın "kayser", İranlılar'ın "kisrâ", Azerbaycan ve İrmîniye hükümdarlarının "heyâtıla" unvanlarıyla anıldıklarını kaydeder (*Mücmelü't-tevârîḫ,* s. 416-430; Zehebî, s. 26).

Bi'setten önce "el-emîn" unvan ve lakabıyla anılan Hz. Peygamber ilk defa Hudeybiye Antlaşması'nda, daha sonra hükümdarlara gönderdiği İslâm'a davet mektuplarında "resûlullah" unvanını kullanmış; kisrâ, kayser ve necâşî gibi unvanlar taşıyan devlet başkanlarının mühürsüz mektupları dikkate almadıkları söylenince üzerinde "Muhammed resûlullah" ibaresinin yer aldığı, yuvarlak siyah akik taşlı gümüş bir mühür edinmiştir (Buhârî, "Libâs", 55, "Ḫumus", 5). İslâm siyasî literatüründe devlet başkanları için "halife" unvanı kullanılmış, Hz. Peygamber'in vefatından sonra onun dünyevî otoritesini temsil eden ve dinin hükümlerini uygulamakla yükümlü olan Hz. Ebû Bekir'e "halîfetü Resûlillâh" denilmiştir. Hz. Ömer'e de "halîfetü halîfeti Resûlillâh" unvanı verilmişse de söylenişi zor geldiğinden ve daha sonraki halifeler için bu unvanın uzayıp gideceği düşünüldüğünden kendisine "emîrü'l-mü'minîn" unvanıyla hitap edilmeye başlanmıştır (Taberî, IV, 208). Emevî Hükümdarı Muâviye halkın kayıtsız şartsız itaatini sağlamak düşüncesiyle emîrü'l-mü'minîn yerine "halîfetullah" unvanını almıştır (Taberî, V, 23; *DİA,* XXVII, 541). Abbâsî halifeleri de lakaplarla birlikte halîfetü Resûlillâh yerine halîfetullah veya "zıllullāh fi'l-arz" ve emîrü'l-mü'minîn unvanlarını tercih etmiştir. Endülüs Emevî hükümdarları başlangıçta emîr unvanını kullanırken III. Abdurrahman zamanında 2 Zilhicce 316'dan (16 Ocak 929) itibaren halife, imam, emîrü'l-mü'minîn unvanlarıyla anılmaya başlanmıştır. İmam ve emîrü'l-mü'minîn unvanıyla birlikte çok sayıda lakap edinen Fâtımî halifelerinin bazan yarım sayfa tutan unvan ve lakaplara sahip oldukları bilinmektedir. Zengîler, Eyyûbîler ve Memlükler ise sultan unvanının yanı sıra "el-melikü'l-âdil, el-melikü'l-kâmil" gibi lakaplara yer vermiştir. "Hâdimü'l-Haremeyn" unvanını alan ilk hükümdar Selâhaddîn-i Eyyûbî'dir. Murâbıtlar ve Merînîler emîrü'l-müslimîn, Muvahhidler ve Hafsîler emîrü'l-mü'minîn unvanlarını kullanmıştır.

Sâmânî hükümdarlarının unvanı emîrdi. Karahanlı hükümdarlarında en çok görülen unvanlar han ve hâkandır. Bu unvanlar "arslan, buğra, tonga" gibi hayvan adları veya "tangaç (tamgaç, tabgaç, tafgaç), kara, kadır ve kılıç, bilge, tarhan, uluğ" gibi sıfatlarla birlikte geçerdi. Yûsuf Has Hâcib ve Kâşgarlı Mahmud'un kayıtlarından Karahanlı hükümdarlarının "beg" unvanı kullandıkları anlaşılmaktadır. Kâşgarlı Mahmud beg kelimesine Arapça emîr ve melik, Yûsuf Has Hâcib ise han ve hâkan karşılığında yer vermiştir. Karahanlı hükümdarlarının aldığı unvanlardan biri de Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar'da da kullanılan iligdir. Hâkan ve han (hân-ı kebîr, hân-ı büzürg) mertebe itibariyle iligden daha önce gelir. Karahanlılar'da hükümdar ve hatunları için tercih edilen unvanlardan biri de terkendir. Kâşgarlı Mahmud katun (hatun) unvanını Efrâsiyâb'ın kızlarına atfeder ve onlardan "katun kunçuy, terken, katun, tarım, altun tarım, oglagu katun, özük ve eke" unvanlarıyla bahseder. Karahanlı hükümdarlarının "sâhib-kırân" ve XIII. yüzyılın sonlarına doğru sultan unvanlarıyla anıldıkları da tesbit edilmektedir.

Halife ve hükümdarlar abartılı unvan ve lakap alma hususunda âdeta birbirleriyle yarışırdı. Meselâ Gazneli Mahmud, çok geniş bir alanda hâkimiyet kurunca Abbâsî Halifesi Kādir-Billâh'ın daha önce kendisi-

ne verdiği "yemînü'd-devle" unvanıyla yetinmeyip unvan ve lakaplarının arttırılmasını istemiş, iki defa elçi göndererek isteğini tekrarlamışsa da sonuç alamamış, halifeye bir elçi daha yollayıp Karahanlı hükümdarlarına "zahîrü'd-devle, muînü halîfetillâh, melikü'ş-Şark ve's-Sin" gibi unvan ve lakapların verilmesine rağmen putperest ülkelerde İslâmiyet'i yaymak için fetihler gerçekleştiren, halife adına kılıç kuşanan biri olarak kendisinden bu unvanların esirgenmesinden duyduğu üzüntüyü dile getirmiş, uzun süren bir mücadeleden sonra halifeden yemînü'd-devleye ilâveten "emînü'l-mille" unvanını almayı başarmıştır. Sultan Mahmud ayrıca "emîr-i âdil, gazi, veliyyü emîri'l-mü'minîn, el-melikü'l-kebîr, el-mücâhid, fâtihu bilâdi'l-Hind, el-muzaffer, el-mugallib" unvan ve lakaplarını da kullanmıştır.

Sultan unvanı ilk defa Hârûnürreşîd tarafından veziri Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'ye verilmiştir. Abbâsîler'in zayıfladığı dönemde valilere ve Büveyhî emîrlerine verilen sultan unvanı özellikle Gazneli Mahmud için yaygın biçimde kullanıldığından bu unvanı hükümdar olarak ilk defa Gazneli Mahmud'un aldığı kanaati genel kabul görmüştür. Sultan Mesud da "seyyidü'l-mülûk ve's-selâtîn, zahîru halîfetillâh, hâfız-ı ibâdullah" gibi lakap ve unvanlarla anılmıştır. Diğer Gazneli sultanlarının da "sultân-ı muazzam, sultân-ı a'zam, sultân-ı âdil, emîr-i hamîd, seyyidü's-selâtîn, sultânü'd-devle" gibi çok sayıda unvan ve lakap aldıkları tesbit edilmiştir (Palabıyık, s. 114-129). Sultan unvanı sikkelerde ilk defa Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey tarafından kullanılmıştır. Büveyhîler sultan ve şehinşah unvanıyla birlikte "rüknüddevle, bahâüddevle, fahrüddevle, adudüddevle" gibi lakapları tercih etmiştir. Hûzistan ve Basra Emîri Hezâresb, Abbâsî Halifesi Kāim-Biemrillâh'a elçi gönderip kendisine melik unvanı verildiği takdirde 100.000 dinar gönderebileceğini söylemiş, ancak halife unvanın Selçuklu sultanlarına has olduğunu bildirerek bunu ancak Kirman Meliki Kavurd ile yapacağı mücadelede başarı gösterdiği takdirde kendisine verebileceğini söylemiştir.

Selçuklu hânedanının kurucusu Selçuk Bey "el-melikü'l-gāzî" unvanını almıştır. Selçuklu sultanları genelde Abbâsî halifeleri tarafından tevcih edilen unvan ve lakapları kullandıkları gibi es-sultânü'l-a'zam, es-sultânü'l-muazzam, şâhanşah, melikü'l-mülûk gibi bazı unvan ve lakapları da kendileri için uygun görmüştür. Abbâsî halifelerini Sünnî İslâm dünyasının mânevî lideri kabul eden Selçuklu sultanları onlara saygıda kusur etmemeye çalışmış, halifelerin, saltanatlarını tasdik edip kendilerine unvan ve lakap tevcih etmelerini büyük bir şeref kabul etmiştir. Nizâmülmülk unvan ve lakapta liyakatin esas alındığını, bunların onu taşıyan kişiye uygun olması gerektiğini söyler. Ayrıca çoğalan her şeyin değerinin düştüğünü, unvan ve lakapların çoğalmasının da bunların değerini azalttığını, itibarını düşürdüğünü ifade eder. Nizâmülmülk sultan ve halifelerin unvan ve lakap konusunda özen gösterdiğini, çünkü memleketin şerefini korumanın bir yolunun da unvan, lakap, rütbe ve derecelerin korunması olduğunu belirtir. Sıradan insanların lakaplarıyla devlet adamlarının lakapları arasında mutlaka fark bulunması gerektiğini ifade eder. Unvan ve lakapların gelişigüzel kullanılmasının devletin itibarını sarsacağına dikkat çeker. Kimlerin hangi lakap ve unvanları alabileceğini tesbit ederek bunun adalet teşkilâtı ve sosyal hayat için ne kadar önem taşıdığını açıklar. Ona göre Türk emîrleri, kumandanları ve iktâ sahipleri "hüsâmü'd-devle, seyfü'd-devle, cemâlü'd-devle, zahîrü'd-devle ve şemsü'd-devle"; vezirler, tuğrâîler, müstevfîler, ârız-ı sultanlar, amîdler ve âmiller "amîdü'l-mülk, zahîrü'l-mülk, şemsü'l-mülk, kıvâmü'l-mülk, kemâlü'l-mülk, şerefü'l-mülk"; ulemâ ve kadılar "mecdü'd-dîn, şerefü'l-İslâm, seyfü's-sünne, zeynü'ş-şerîa, fahrü'l-ulemâ" unvan ve lakaplarını kullanmalıdır.

Selçuklular'ın kuruluş döneminde Abbâsî Halifesi Kādir-Billâh kendisinden Horasan'da yerleşmek üzere bir şehir isteyen Tuğrul Bey'e gönderdiği mektupta ona "ed-dihkānü'l-celîl" (büyük toprak sahibi, reis) diye hitap etmiştir. 429'da (1038) ülkenin doğusunda Çağrı Bey adına melikü'l-mülûk unvanıyla hutbe okunuyordu. Çağrı Bey sikkelerde el-melikü'l-mansûr, melikü'l-mülûk Çağrı Bek unvanıyla anılmaktadır. Selçuklu reislerinden Mûsâ Yabgu 435 (1043-44) yılında Herat'ta basılan bir sikkede el-melikü'l-âdil ve nâsırü'd-dîn unvanlarına yer vermiştir. Selçuklular Nîşâbur'u ele geçirince (429/1038) Tuğrul Bey es-sultânü'l-muazzam unvanıyla kendi adına hutbe okutmuştur. Tuğrul Bey, Dandanakan Savaşı'ndan sonra kurulan saltanat çadırında Horasan emîri unvanıyla tebrikleri kabul etmişti. Önceleri emîr unvanını kullanan Tuğrul Bey 437 (1045-46) yılından itibaren sultan unvanıyla anılmıştır. Tuğrul Bey, Abbâsî halifesine elçi gönderip hükümdarlık şanına uygun unvan ve lakaplar istemiş, ancak halife bu isteği yerine getirmemiş, nihayet Tuğrul Bey İsfahan'ı kuşattığı sırada zor durumda kalan halkın ricası üzerine kuşatmaya son vermesi için hediyelerle birlikte bir mektup göndermiş, bu mektupta ona kehfü'l-müslimîn (müslümanların sığınağı) ve rüknü'd-dîn Sultan Tuğrul Bey unvanlarıyla hitap etmiştir. Bu unvan ve lakaplara karşı teşekkürlerini bildirmek üzere halifeye bir mektup, çeşitli hediyeler ve 10.000 dinar gönderen Tuğrul Bey bunları daha sonra mühürlerine de kazdırmıştır. Tuğrul Bey Bağdat'a geldikten sonra Abbâsî Halifesi Kāim-Biemrillâh kendisine rüknü'd-devle ve'd-dîn, yemînü emîri'l-mü'minîn, melikü'l-İslâm ve'l-müslimîn, burhânü emîri'l-mü'minîn lakaplarını vermiştir. Tuğrul Bey, Büveyhîler'in hizmetine giren Türk asıllı emîr Besâsîrî'ye karşı halifenin isteği üzerine düzenlediği seferden muzaffer olarak dönünce Halife Kāim-Biemrillâh, Dârülhilâfe'de tertip edilen törende ona bir kılıç kuşattıktan sonra şâhanşah, melikü'l-Meşrik ve'l-Mağrib unvanlarını da tevcih etmiştir. Kāim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun ile evlenmekte ısrar eden Tuğrul Bey ile halifenin arası bozulmuş ve iki devlet arasındaki yazışmalara son verilmişti. Ancak halife, baskı ve ısrarlara dayanamayıp kızının Tuğrul Bey ile evlenmesine izin verdiği 13 Şâban 454 (22 Ağustos 1062) tarihli tevkiinde onun için şâhanşâhü'l-muazzam, melikü'l-Meşrik ve'l-Mağrib, rüknü'd-dîn unvan ve lakaplarına yer vermiştir. Tuğrul Bey'in inşâ divanında çalışmış olan devlet adamı ve tarihçi İbn Hassûl, *Kitâbü Tafḍîli'l-etrâk* adlı eserinde sultanın unvan ve lakaplarını şöyle sıralamaktadır: Sultânü'l-âlem, melikü'l-İslâm, şâhanşâhü'l-ecellül-a'zam, rüknü'd-dîn, gıyâsü'l-müslimîn, bahâu dînillâh, sultânü ibâdillâh, mugīsü ibâdillâh Tuğrul Bey. Tuğrul Bey'in ardından sultan ilân edilen Çağrı Bey'in lakap ve unvanı müeyyidü'd-devle emîrü'l-ümerâ Ebü'l-Kāsım idi. Tuğrul Bey sikkelerde el-emîrü'l-ecel, el-emîrü's-seyyid, es-sultânü'l-muazzam, şâhanşah, Ebû Tâlib, şâhanşâhü'l-ecel, rüknü'd-dîn, melikü'l-Meşrik ve'l Mağrib unvan ve lakaplarını kullanmıştır.

Halife Kāim-Biemrillâh, 456 (1064) yılında Sultan Alparslan'ın saltanatını tasdik edip hil'atler verdikten sonra gönderdiği menşurda dünyevî yetkilerini de devrettiği sultana şu lakap ve unvanlarla hitap ediyor ve hutbelerde bunlara yer verilmesini istiyordu: el-Veledü'l-müeyyed, şâhanşâhü'l-a'zam, melikü'l-Meşrik ve'l-Mağrib, melikü'l-Arab ve'l-Acem, seyyidü mülûki'l-ümem, ziyâü'd-dîn, gıyâsü'l-müs-

limîn, melikü'l-İslâm, zahîrü'l-imâm, kehfü'l-enâm, adudü'd-devleti'l-Kāhire el-Abbâsiyye, tâcü'l-milleti'l-bâhire, sultânü diyâri'l-müslimîn ve burhânü emîri'l-mü'minîn, es-sultânü'l-a'zam, Ebû Şücâ' Alparslan. Halife ayrıca Ani'nin fethinden sonra Alparslan'a Ebü'l-Feth lakabını tevcih etmiştir. Alparslan'ın bastırdığı sikkelerde şu unvan ve lakaplar yer almıştır: es-Sultânü'l-muazzam şâhanşâh melikü'l-İslâm, melikü'l-Meşrik ve'l-Mağrib, adudü'd-devle tâcü'l-mille, es-sultânü'l-muazzam şâhinşâhü'l-a'zam. Alparslan, oğlu Melikşah'ı 458'de (1066) veliaht ilân etmiş ve Halife Kāim-Biemrillâh'a haber gönderip oğlunun veliahtlığının tasdik edilmesini istemiş, halife de Melikşah'a celâlü'd-devle ve cemâlü'l-mille, Alparslan'ın oğullarından Ayaz'a el-emîr şihâbü'd-devle, kutbü'l-mille unvanlarını tevcih etmiştir. Kāim-Biemrillâh, 2 Safer 466'da (7 Ekim 1073) düzenlenen törenle Sultan Melikşah'a kasîmü emîri'l-mü'minîn (halifenin ortağı) lakabı yanında yemînü emîri'l-mü'minîn, muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn, celâlü'd-devle ve'd-dîn, ebül-feth unvan ve lakaplarını vermiştir. Sultan Melikşah ayrıca es-sultânü'l-a'zam ve es-sultânü'l-âdil unvan ve lakaplarıyla anılmıştır.

Melikşah'ın ölümünden sonra Nizâmülmülk taraftarlarınca İsfahan ve Rey'de sultan ilân edilen Sultan Berkyaruk'un kaynaklarda şihâbü'd-devle, mecdü'l-mülk, burhânü emîri'l-mü'minîn, rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn, yemînü emîri'l-mü'minîn, rüknü'd-devle, ebü'l-muzaffer es-sultânü'l-muazzam lakap ve unvanlarıyla anıldığı görülmektedir. Ağabeyi Sultan Berkyaruk'a karşı saltanat davasıyla ayaklanan Muhammed Tapar, 492 (1099) yılında kumandanlardan yeterli desteği görünce Halife Müstazhir-Billâh'tan kendi adına hutbe okutmasını istemiş, halife de onun adına hutbe okutmuş ve kendisine gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn ebû şücâ, kasîmü emîri'l-mü'minîn unvan ve lakaplarını tevcih etmiştir. Muhammed Tapar'ın sikkelerinde gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn, es-sultânü'l-muazzam, melikü'l-İslâm, gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn ebû şücâ unvan ve lakaplarının yer aldığı bilinmektedir. Sultan Sencer, Gurlular'a karşı düzenlenen bir sefere katılması için Sîstan Meliki Tâceddin Ebü'l-Fazl Nasr b. Halef'e gönderdiği bir fermanda es-sultânü'l-a'zamü'l-Mağribî ve'l-Meşrikī İskenderü's-sânî unvan ve lakaplarını kullanmıştır. Sultan Sencer'in diğer unvan ve lakapları şöylece sıralanabilir: es-Sultânü'l-muazzam, hudâvend-i âlem, ebü'l-hâris, muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn, nâsırü'd-dîn ebü'l-hâris, melikü'l-İslâm ve'l-müslimîn, imâd-ı âl-i Selçuk, yemînü emîri'l-mü'mîn, şâhinşâhü'l-a'zam sultân-ı Horasan, melikü rikâbi'l-ümem, seyyidü selâtîni'l-Arab ve'l-Acem, nâsırü dînillâh, mâlikü ibâdillâh, hâfızu bilâdillâh.

Kirman Selçukluları'nın kurucusu Kavurd Bey'in sikkelerde melikü'l-mülûk unvanını kullandığı görülmektedir. Irak Selçuklu sultanları es-sultânü'l-muazzam, şehinşâhü'l-muazzam, el-melikü'l-âdil; Anadolu Selçukluları sultan, melik, emîr, es-sultânü'l-kāhir, es-sultânü'l-muazzam, es-sultânü'l-gālib, sultânü'l-berr ve'l-bahreyn, sultânü'l-âlem, es-sultânü'l-a'zam, seyyidü selâtîni'l-Arab ve'l-Acem unvanlarını almıştır. Anadolu Selçukluları'nın en güçlü hükümdarı I. Keykubad seyyidü selâtîni'l-Arab ve'l-Acem, es-sultânü'l-a'zam, el-melikü'l-mansûr alâüddevle ve'd-dîn, nâsırü emîri'l-mü'minîn sultânü'l-berr ve'l-bahr ve'r-Rûm ve'ş-Şâm ve'l-Ermen ve'l-Efrenc gibi görkemli unvanlarla dikkat çeker. Suriye Selçuklu hükümdarları ise melik unvanıyla anılmaktaydı (Merçil, s. 30-37; Alptekin, III [1971], s. 563). Büyük Selçuklu sultanlarının mutlak vekili ve devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Dîvân-ı A'lâ'nın başkanı olan vezirler genel olarak sâhib-i ecell, el-müeyyed, el-mansûr, el-muzaffer, mecdü'l-mille ve'd-dîn, sadr, sadrü'l-İslâm ve'l-müslimîn, nizâmü'l-mülûk ve's-selâtîn, kıvâmü'l-mülk ve'l-ümme, tâcü'l-memâlik ve'l-mille, safiyyü'l-imâm ve mecdü'l-enâm, seyyidü'l-vüzerâ fi'l-âlemîn, hâce, hâce-i büzürg, sâhib, sâhib-i dîvân-ı devlet, sâhib-i dîvân-ı saltanat, destûr gibi unvan ve lakaplar kullanmıştır.

Hârizmşahlar Devleti hükümdarları hârizmşah unvanı yanında çeşitli lakaplarla birlikte sultan unvanıyla da anılmıştır. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz, han unvanını alırken torunu Hülâgu tarafından İran'da kurulan İlhanlılar, Büyük Han'a tâbi olarak "idarelerine verilen bölgelerin hükümdarı" anlamında ilhan (iltan), bazı İlhanlı hükümdarları da kağan (kaan) unvanına el-âdil, el-a'zam gibi sıfatlarla birlikte yer vermiştir. İslâmiyet'i İlhanlılar'ın resmî dini olarak ilân eden Gāzân Han pâdişâh-ı İslâm, sultân-ı İslâm, es-sultânü'l-a'zam; Sultan Olcaytu Han es-sultân hâmî-i havzatü'l-İslâm ve'l-îmân, gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn; son büyük İlhanlı hükümdarı Ebû Said ise es-sultânü'l-a'zam, ulu sultan ve bahadır han unvanlarıyla anılmıştır. Delhi sultanlarından Kutbüddin Aybeg es-sultânü'l-muazzam, sultân-ı kerîm, rikābü'l-ümem, seyyidü't-Türk ve'l-Acem, el-melikü'l-müeyyed, muzaffer, mansûr, âdil, mücahid, gazi, ekremü'l-mülûk ve's-selâtîn; İltutmış es-sultânü'l-a'zam, şehinşâhü'l-muazzam, zıllullāh fi'l-âlem, sultânü selâtîni'ş-şark; Fîrûzşah Tuğluk seyfü emîri'l-mü'minîn ve nâibü emîri'l-mü'minîn gibi unvanlar kullanmıştır (Kortel, s. 32-40). Delhi sultanlarından Alâeddin Halacî imâm-ı muazzam, halîfe-i seyyid-i kâinat unvanını benimsemiştir. Timur kendi adamları tarafından halife unvanıyla anılırdı (Barthold, s. 81). Şah İsmâil halîfetü'z-zamân, nâşirü'l-adl ve'l-ihsân, el-imâmü'l-âdil, el-kâmil, el-hâdî, el-gāzi, el-vâlî unvan ve lakapları almıştır. Ortaçağ'da kurulan Türk-İslâm devletlerinde unvan ve lakaplar hâkimiyetin sembolü kabul edilmiş, hem halifeler hem sultanlar hutbe ve sikkelerde bu unvan ve lakapların yer almasına büyük önem vermiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Dîvânü lugāti't-Türk Tercümesi (trc. Besim Atalay), Ankara 1992, I-IV, tür.yer.; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳāt,* I, 4, 23; III, 183; Taberî, *Târîḫ* (Ebü'l-Fazl), IV, 208-209; V, 23; Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsûmü dâri'l-ḫilâfe* (nşr. Mîhâîl Avvâd), Bağdad 1383/1964, bk. İndeks; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (trc. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1959, tür.yer.; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen), s. 193-202; *Mücmelü't-tevârîḫ ve'l-ḳıṣaṣ* (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran 1318 hş., s. 416-440; Müntecebüddin Bedî', *ʿAtebetü'l-ketebe* (nşr. Muhammed Kazvînî – Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş.; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (Ateş), I, 95-96; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam,* VIII-X, tür.yer.; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkıyye* (Lugal), s. 6-7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* bk. İndeks; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirʾâtü'z-zamân* (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968, s. 105; İbn Hallikân, *Vefeyât,* I-VIII, tür.yer.; Reşîdüddin Fazlullāh-ı Hemedânî, *Câmiʿu't-tevârîḫ* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, II/5, tür.yer.; Zehebî, *Ẕâtü'n-niḳāb fi'l-elḳāb* (nşr. M. Riyâz el-Mâlih), Dımaşk-Beyrut 1414/1993, tür.yer.; İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Taʿrîf bi'l-muṣṭalaḥi'ş-şerîf* (nşr. Semîr ed-Dürûbî), Kerek 1413/1992, bk. İndeks; Kalkaşendî, *Ṣubḥu'l-aʿşâ,* bk. İndeks; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elḳāb* (nşr. Abdülazîz b. Muhammed b. Sâlih es-Sedîdî), Riyad 1409/1989, I-II; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu,* İstanbul 1321, IV, 62-64; Artuk, *İslâmî Sikkeler Kataloğu,* I-II; Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti,* İstanbul 1983, s. 101 vd.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* İstanbul 1984, s. 255-257; a.mlf., *Harezmşahlar Devleti Tarihi,* Ankara 1984, tür.yer.; a.mlf., "Selçuklular", *İA,* X, 366-367; Muhammed Hamîdullah, *el-Veṡâʾiḳu's-siyâsiyye,* Beyrut 1405/1985; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler,* İstanbul 1988; Hasan el-Bâşâ, *el-Elḳābü'l-İslâmiyye,* Kahire 1409/1989; a.mlf., *el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-veẓâʾif ʿale'l-âṣâri'l-ʿArabiyye,* Kahire, ts. (Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye), I-III, tür.yer.; Ali Sevim – Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür,* Ankara 1995, tür.yer.; Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri,* Ankara 2007, s. 30-37; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104),* İstanbul 2001;

a.mlf., "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına* (haz. Abdülkerim Özaydın v.dğr.), İstanbul 2001, s. 421-432; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı,* Ankara 2002, s. 78-87; Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilâtı,* Ankara 2002, s. 114-129; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilât (1206-1414),* Ankara 2006, s. 32-40; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları,* İstanbul 2006, tür.yer.; a.mlf., "Sultan", *DİA,* XXXVII, 496-497; V. V. Barthold, *Halife ve Sultan* (trc. İlyas Kamalov), İstanbul 2006, s. 30-90; Ömer Soner Hunkan, "Divanü Lugati't-Türk'te Hiyerarşik Unvanlar", *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu, Bildiri Metinleri,* Rize 2008, s. 613-619; a.mlf., "Tarih-i Beyhaki'de Sözü Edilen Türkistan Hanları 'Han ve İlig' Hakkında", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi,* XXIX/1, Ankara 2009, s. 19-28; M. Fuad Köprülü, "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar", *THİTM,* II (1939), s. 17-32; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât Mecmuaları", *DTCFD,* VIII/4'ten ayrı basım (1951), s. 571-587; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* III, Ankara 1971, s. 435-563; Mükrimin Halil Yinanç, "Çağrı Bey", *İA,* III, 325; H. J. Kramers, "Sulṭān", *a.e.,* XI, 24-28; Nebi Bozkurt, "Lakap", *DİA,* XXVII, 65; a.mlf. – Necati Fahri Taş, "Mühür", *a.e.,* XXXI, 529.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

Osmanlılar. Osmanlı padişahları zaman içerisinde çeşitli unvanlarla anılmıştır. Bunlardan bey, han, hâkan eski Türk geleneğinden; hudâvendigâr, sultan, emîr, halife ise İslâm geleneğinden gelir. İlk Osmanlı hükümdarları örfî hâkimiyet yetkilerini ifade için yazışmalarında bey, emîr; İslâm hükümdarlarıyla olan yazışmalarında sikke ve kitâbelerde İslâmî geleneğe ait sultan, emîr, halife unvanlarını bilinçli bir tercihle kullandıklarına işaret edilir (*İA,* IX, 491). Osmanlı hükümdarlarının en etkili unvanı İran ve Sâsânî geleneğinden gelen padişah olup hıristiyan dünyasındaki kayser, çasar ve imparator unvanlarına tekabül etmektedir. Batı literatüründe ise Fâtih Sultan Mehmed'den itibaren Osmanlı sultanları için imparator unvanı benimsenmiştir. Avrupa'daki hükümdarlar için imparator unvanı, XIX. yüzyıla kadar Roma İmparatorluğu'ndan intikal eden geleneği sürdüren mukaddes Roma-Germen İmparatorluğu başındaki hükümdarı niteleyen tek unvandır. Slav dünyasında çar, kayser unvanları yine Doğu Roma'dan gelen bir miras halinde yaygın biçimde geçer.

Hilâfetin intikalinden önce ve sonra Osmanlı sultanlarının kullandığı halife unvanı ayrı bir öneme sahipti. Ancak 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar bu unvan pek ön plana çıkmamıştır. Bu tarihten itibaren "bütün müslümanların halifesi ve dinî reisi" anlamında yaygınlaştırılan unvan müslüman dünyasında kabul edilebilir bir niteliği II. Abdülhamid'in saltanatında kazanmıştır. Osmanlı kançılaryasında özellikle Batılı hıristiyan dünyasına hitaben gönderilen nâme-i hümâyun ve ahidnâmelerde unvan konusuna çok dikkat edildiği bilinmektedir. Osmanlılar, bütün Avrupa devletlerinin hükümdarları için aynı unvanı kullanmak yerine zamana ve şartlara göre farklı şekiller tercih ediyordu. Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatının başlarında 1526 ve 1528'de Fransa Kralı Fransuva için "França vilâyetinin kralı, França memleketinin beyi" ifadesi uygun görülürken Sadrazam İbrâhim Paşa 1533'te onun rakibi olan V. Karl'a yazdığı mektupta, França padişahı unvanını tercih etmiştir (Köhbach, sy. 37 [2002], s. 160). Osmanlı kançılaryasının ve tarihçilerinin muhatap devletleri Osmanlı padişahı karşısında daha alt seviyede gösterme temayülü "França vilâyeti valisi Françesko" veya "Vâli-i Vilâyet-i Acem Şah Abbas" (Selânikî, I, 271) gibi ifadelerden anlaşılır.

Kendi rakipleri sayılan Avusturya hükümdarları için Osmanlılar'ın kullandığı unvan ve elkāb iki taraf arasında zaman zaman ciddi krizlere yol açmıştır. XVI. yüzyılda Osmanlılar, Avusturya imparatorunu Beç kralı unvanıyla anıyordu. 1606 yılındaki Zitvatorok Antlaşması yapılırken Avusturya tarafı, kendi hükümdarları için padişahla eşit konumda olduğuna işaret eden Roma casarı unvanının kabul edilmesini istemiş ve bunu antlaşma maddelerine dahil etmiştir. Ancak Osmanlılar daha sonra bu unvanı kullanmakta tereddüt etmiş, 1613'te Avusturya imparatoruna yazılacak nâmede unvan konusu ciddi bir problem haline gelmiş, I. Ahmed antlaşma metnindeki gibi casar unvanının kullanılmasına karşı çıkmıştır. Çünkü casar "kayser" anlamına geliyordu ve Osmanlı tebaası nezdinde bilinen, ayrıca Osmanlı hukümdarlarının vaktiyle benimsediği bir unvandı. Bunun üzerine yapılan araştırma sonucu Kanûnî Sultan Süleyman ve II. Selim tarafından yazılan birkaç nâmede Nemçe imparatoru unvanının yer aldığı görülmüştür. İmparatorun mânasının casara göre "bir lafz-ı mühmel" (müslüman halkın kullanmadığı içi boş bir ifade) olduğuna karar verilmiştir. Böylece nâmelerde imparator yazılarak bu kriz çözülmüştür (Koca Hüseyin, II, 440-441). Bununla beraber 1650'de Avusturya imparatoruna Nemçe kralı yazıldığı, fakat bu hitabın kabul görmemesi üzerine durumun yeniden değerlendirildiği, "Asır müdârâ asrıdır" denilerek nâmedeki hitabın imparator şeklinde yazılıp gönderildiği dikkat çeker (Naîmâ, s. 1268). Bu duruma temas eden bir Avusturya elçisi, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlılar'ın İstanbul'a sahip olmakla kendilerini Roma'nın devamı gibi gördüklerini, kayzer/casar unvanını da sahiplendiklerini, bunu başka bir hükümdar için kullanmalarının kendi hâkimiyetlerine halel getireceği kanaatini taşıdıklarını belirtir.

Osmanlı resmî yazışmalarında, berat, nâme-i hümâyun, ahidnâme ve ahidnâme temessüklerinde unvan genellikle bir rükün olarak yer alır. Beratlarda unvan "çün" lafzı ile başlar ve "avâtıf-ı aliyye-i şâhânem ..." gibi padişahın yüceliğini, gücünü ifade eden ibarelerle devam eder. Ahidnâmelerde unvan kısmında genellikle padişahın hâkimiyetindeki memleketler tek tek sayılır; bunu birkaç nesil öncesine kadar giden ecdadının isimleri "es-sultân ibnü's-sultân" ifadesi takip eder. Padişahların uzun ve etkili unvanlarının Avrupa hükümdar ve impatorlarına karşı kullanılması, muhatabın ise aşağı seviyede tutulması ancak siyasî ve askerî gücün üstün olduğu dönemlere ait bir uygulamadır. Önemli ferman ve beratların tuğralarının yanına veya altına yazılan, bazan uzun, bazan kısaca "mûcebince amel oluna" şeklindeki ibarelerin unvanına hatt-ı hümâyun denilirdi. Tanzimat'tan sonra yazışmalarda unvanlar bazı değişikliklere uğrayıp kısaltılarak devam etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Feridun Bey, *Münşeât,* II, 412-443; Selânikî, *Târih* (İpşirli), I, 271; Koca Hüseyin, *Bedâyiu'l-vekāyi'* (nşr. A. S. Tveritinovoy), Moskva 1961, II, 439-441; Naîmâ, *Târih* (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007, s. 1268; M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi,* İstanbul 1979, s. 55; a.mlf., "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler", *TTK Belgeler,* V-VIII/9-12 (1971), s. 111-114; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik),* İstanbul 1994, s. 128, 148-149, 165, 169, 282; Mustafa Kaşağıcı, *Osmanlı Sultanlarının Kullandıkları Unvan ve Lakapların Türk Devlet ve Toplum Anlayışı ile İlişkisi* (yüksek lisans tezi, 2005), EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Hulusi Yavuz, "Osmanlı Padişahlarının İftihar Ettikleri Unvanlardan Biri: Hâdimü'l-Haremeyn", *Makâlât,* sy. 2, Konya 1999, s. 7-20; Markus Köhbach, "Çasar veya İmparator?, Jitvatorok Antlaşması'ndan (1606) Sonra Roma Kayserleri'nin Osmanlılar Tarafından Telâkkubu Hakkında" (trc. Yusuf Alperen), *TD,* sy. 37 (2002), s. 159-169; Halil İnalcık, "Pâdişah", *İA,* IX, 491; "Unvân", *a.e.,* XIII, 49; A. Gacek, "Unwān", *EI²* (İng.), IX, 870-871; A. A. Ambros, "Unwān", *a.e.,* IX, 871-872.

MEHMET İPŞİRLİ